

Veszprém megye helységneveinek rendszere

BEVEZETÉS

1. A tanulmány célja elsősorban a tudományos ismeretterjesztés. Sajnos ezen a téren igen nagy fehér foltok vannak. Kisebb tájra, megyére vonatkozó, a helységnevek teljességét átfogó feldolgozás — nem szótárra gondolok! — alig született. (ÖRDÖG FERENC példaadó tanulmányát említem itt meg: Helységneveink keletkezéséről /Zala megye helységnevei alapján/. Bp., 1980.) KÁLMÁN BÉLA több kiadást megért népszerű könyve (A nevek világa. Bp., 1967.) az egész magyar névadást vizsgálja, összefoglalása a főbb névadási típusok bemutatására törekszik. Így példaanyaga szükségszerűen csak izelítő, szemelgetés a nevek nagy tömegéből. Kellenek tehát a részletmunkák, hiszen nagyon sokan érdeklődnek szűkebb hazájuk falvai, városai nevének eredete, sajátosságai iránt. (Az érdeklődésnél talán csak a hozzá nem értés nagyobb.) KISS LAJOS kiváló könyvének (Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.) elkészültével megnyílt a lehetőség arra is, hogy akár a magyar névadás egészére, akár kisebb területekre vonatkozóan rendszerszerű vizsgálatokat végezzünk. A helyi érdekű összefoglaláson túl a kis egységek (megyék, tájak) névadásának leírása egy későbbi összehasonlító tipológia alapjait rakja le.

2. A megye helységnevei iránt érdeklődők már korábban is rendelkeztek egy értékes forrással; ennek névfejtő részeit MIKESY SÁNDOR állította össze. A mű, amelyet magam is haszonnal forgattam: Veszprém megye helytörténeti lexikona. (Írta ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF. Bp., 1964.) Tekintettel azonban arra, hogy sok helyen hiányzik belőle az etimológia, vagy itt-ott már túlhaladott álláspontot képvisel, a feldolgozás alapjául a sokoldalúbb, teljesebb, korszerűbb Földrajzi nevek etimológiai szótára szolgál. Külön tehát nem is hivatkozom a FNESz-re, s ha idézek, az idézet is ebből való. A szótár alapján közlöm a helység-név legelső előfordulásának évszámát és betűhú alakját (ha ez utóbbit a szótár is közli, ti. vannak olyan esetek, amikor az évszámon kívül csak a forrásjelzet szerepel). A névtani megállapítások nemegyszer több tagú névnek csupán egyik részére vonatkoznak. Ekkor a névrészeket zárójelek és különböző betűtípusok különítik el egymástól.

A feldolgozás gerincét olyan típusvizsgálat adja, melynek fő szempontja a névadás indítéka, alszempontja pedig a nevek alaki szerkezete.

3. Mielőtt a helységnevek részletes vizsgálatára térnék, jónak látom néhány fontos, közismert természeti név rövid elemzését elvégezni, itt adva helyet ezenkívül a megye két nevezetesebb városa: Veszprém és Pápa nevének is.

A Veszprém megyei táj képzete a magyar emberek tudatában szorosan összekapcsolódik a Bakony és a Balaton nevével. A *Bakony* szó megfejtésére több magyarázat is született. A legvalószínűbb magyarázat az, hogy „a Bakony keleti részén fekvő egykori *Bokon* [1193: *bokon* ÓMOLv. 57] helység neve vonódott át a hegységre.” A *Bokon* helységnevű puszta személynévből keletkezett úgyneve-

zett magyar névadással. (A FNEsz. szerint ilyen módon jött létre a Mecsek hegység neve is, azonban a név vonatkozási körének bővülése a Mecsek-nél igen lassú, kései folyamat volt.) A *Bakony*-t már a XII. században nagyobb terület nevének említik. A korai névátvonódást az magyarázza, hogy a Bakony hatalmas ősréngeteiből az Árpád-korban külön közigazgatási egységet, erdőispánságot szerveztek, amelynek központja valószínűleg az említett helység volt. (Számos oklevél a Bakonyt *comitatus*-nak, azaz megyének, ispánságnak nevezi.) A megyék, közigazgatási területek nevei rendszeren központjuk nevéből alakultak, azt vizsik tovább. A megyeközpontok jelentős várossá nőhetnek az idők folyamán, a székhely megváltozhat, esetleg elenyészik. Ez történt a Bakony helységgel, sőt megszűnt az erdőispánság is, de fennmaradt a név mint tájnév, illetve hegységnév. Említésre méltó még az is, hogy az erdőispánság élén külön felelős személy, ispán állt. A Veszprém megyei Ugod helységről például tudjuk, hogy „az itteni vár 13. sz.-i birtokosáról, a Csák nemzetségbeli Ugod bakonyi örökös ispánról neveztek el.”

A víznevekre jellemző, hogy nagyon időtállóak, képesek átvészelni akár többszörös népességváltást is. A *Balaton* — akárcsak a megye vízneveinek többsége — szláv eredetű. Jelzőként utalt eredetileg Zalavár környékére és a Kis-Balatonra vagy az egész tóra. Tövében egy 'mocsár' jelentésű szláv szó van (*Blatъъ jezъrъ 'mocsaras tó'). A magyar lakosság valószínűleg már a szlávban ráértéssel egyszerűsödött *Blatъъ nevet vette át, és saját hangrendszeréhez, kiejtéséhez igazította: a szókezdő mássalhangzók torlódását egy bontóhanggal megszüntette, a hangrendet pedig egységessé tette.

Ugyancsak 'mocsár' jelentésű szó (**murs-*) található a *Marcal* folyónévben. Ez még régebbi, mint a *Balaton*: illír eredetű. A Marcal torkolatánál fekvő egykori római várost a víznév alapján *Mursellá*-nak nevezték. A magyarokhoz a folyónév szláv közvetítéssel jutott el; az *sz > c* hangváltozás már a magyar nyelvben történt.

Szlávok adták a *Cuha*, *Bittva*, *Gerence*, *Torna* vízneveket. A *Cuha* a szlávban *Szuhá*-nak hangzott, jelentése 'száraz; nyaranta kiszáradó <víz>'. Itt is ugyanaz a hangváltozás játszódott le, amit már a *Marcal*-nál megemlítettem. A *Bittva* etimológiai részletkérdései még tisztázatlanok, de a *Gerencé*-ről tudjuk, hogy jelentése 'határ <patak>', a *Torna* tövében pedig a szláv *tъrnъ 'tüske, tövis, kő-kény' szó van, amely az egykori természeti környezetre utal.

Szintén növényzetre utal a magyar *Hajagos* víznév, amely a régi *halyag* 'hólyagfa, *Staphylea pinnata*' szó -s képzős származéka. A *Séd* pataknak, amelyet régen *Sár*-nak és *Veszprémvizé*-nek is neveztek, neve a 'patakocska, csermely' jelentésű *séd* főnévből keletkezett. BALÁZS JÁNOSnak a konferencián előadott elképzelése szerint ez a *sző* ige(névszó) s-ező változatának származéka, s végső soron talán a sűrű növényzettel, bozóttal függ össze. (Bár az számomra nem világos, hogy ez a motiváció a tulajdonnév születésében működött-e.)

A hegyek közül háromnak a nevével foglalkozom röviden. — *Tátika* és *Badacsony* — nyilván településnév → hegynév átvitelével — puszta személynévből keletkezhett. A *Tátika* a *Tádé*, *Taddeus* képzett változata, a *Badacsony* pedig talán a régi *Bodacs* személynévből alakult szintén kicsinyítő becézéssel. A *Somló* hegynév „a N[épi] *somlik* ~ *somlyik* ' <dió> héjából kifejlík' folyamatos melléknévi igenévből származik. Tkp. értelme 'megcsuszamló, suvadó oldalú hegy' vagy 'a zöld erdőövezetből kiemelkedő kopasz, sziklás hegytető' lehetett.”

A megye központja és névadója Veszprém (1002 e./1109: *βεσπρημ*). Abban megegyeznek a vélemények, hogy a helynévben egy szláv eredetű **Bezp-*

rēm személynév van. Ennek jelentése 'makacs, önfejű, békétlen <ember>'. Arról azonban adatok hiányában csak elképzelések vannak, hogy a személynév szláv helynéven keresztül, vagy közvetlenül mint pusztaszemélynév vált magyar helynévvé. Egyesek meghatározott személyhez is próbálták kapcsolni. „Vitéz (vagy Hős) Boleszló lengyel királynak (ur. 992—1025) második feleségétől, aki magyar nő — bizonyos jelek szerint Szent István király Judit nevű nőtestvére — volt, *Bezprim* fia született.” Talán róla nevezték el a várost.

Pápa (1225: *Papa*) nevében is személynévet kell keresnünk. A személynév forrása azonban bizonytalan. A magyarokon kívül többek között az olasz, lengyel, német nyelvből is kimutatható. Ezek közül a legvalószínűbb, ugyanis volt a középkorban Magyarországon egy *Pápa* nevű nemzetség, amelyben több német nevű családtag található.

A MEGYE HELYSÉGNEVEINEK RENDSZERE

I. Magyarok adta nevek

1. A névadás indítéka a táj (domborzat, vízrajz, növény- és állatvilág stb.), illetve a tájban levő valamilyen emberi létesítmény.

a) Nyelvi eszköz a tájra, létesítményre utaló közszó, közszót tartalmazó összetétel. — Vízrajzi elemeket tartalmaznak a következő nevek. [*Nemes*]*hany* (1137: ? *Hon*): a *hany* főnév jelentése 'mocsár, láp, ingovány' — ez található a *Hanság* tájnévben is. *Vöröstó* (1121/1420): vöröses medrű szikes tónál épült a falu. *Lesencefal* (1940, de 1720: *Németfal*) a Lesence patak közelségére utal. *Aszófő* (1211: *Ozoufeu*) nevének első tagja az *aszik* 'kiszárad' ige melléknévi igeneve, időszakos vízfolyást, utótagja pedig annak fejét, azaz kezdetét jelenti. Vizek kezdeténél települtek a következő helységek is: *Balatonfő*[kajár] (1382), *Fenyőfő* (1237—40: *Feneufey*), [Balaton]fűzfő (1270: *fyuzfyu*), *Tapolca*fő (1374). Vizek torkolatánál, tövénél találhatók *Marcaltő* (1380) és *Vindornya*fok (1476: *Fok*). A vízrajznál vehetjük számba a kutakat, forrásokat, illetve az ezekből alakult faluneveket. *Hárskút* „a korábbi *Hárságypuszt*a [15. sz.: *Hasságh*...] és *Gyertyánkút* [1804...] egyesítéséből alakult 1956-ban.” *Hidegkút* (1304); *Iharkút* (1828); *Kékkút* (1338: *Kukut*) 'kőkút'; *Lókút* (1758); *Úrkút* (1785: *Úrkútbánya*). — Az egykori növénytakaróról árulkodnak: *Mezőlak* (1286): 'mezei falu'; *Szigliget* (1121/1420: *Zeglegeth*): ebben a *szeg* ~ *szig* 'beszögellő terület' jelentésű szó van. Növényzeti elemek más nevekben is sűrűn előfordulnak. — Domborzati elemekre lelhetünk az alábbi nevekben: *Hegymagas* (1093 k.: *Vgmogos*) jelentése 'hegy teteje'; *Öskü* (1327 e.: *Es*): az *Ös* (ös 'előd') személynév és a *kü* ~ *kő* 'sziklás hegy, hegyi vár' összetétele; *Csingervölgy* (1864: *Csengeri dülő*): a *Csingervíz* völgye; *Sikátor* (1392): bizonyára eredetileg egy mélyút neve; *Pénzesgyőr* (1785: *Pénzeskút*, 1907: *Kőrísgyőr*): 1956-ban keletkezett községegyesítéssel. „A *Pénzeskút* hn. bizonyára az ottani kutakból kiásott és mindenfelé szanaszét heverő Szent László pénzével kapcsolatos. Így hívják egy kihalt egysejtű állat ... érme alakú, kövesült vázait. A *Kőrísgyőr*-t 'kőrísfával benőtt domb'-nak értelmezhetjük”. A *Barnag* helységnév (1233: *Barlag*) a *barlang* köznév eredetibb *barlag* változatából keletkezett.

Az emberi létesítményekre utaló nevek felsorolását a *vár*-at tartalmazókkal kezdjük: *Várpalota* (1445: *Castrum Palata*), [Zala]szegvár (1396: *Zeguar*); *Borza*vár (1761) előtagjában a *bodza* szó helyi változata található; *Tüskevár* (1675)

neve „Tüskés erődítményre utal, amelyet a törököktől szorongatott lakosság készített” — írja a FNESz., de szerintem az előtag a természetes növénytakaró, bozót emlékét őrzi. Növényzetből összeállított, mesterséges akadály, sövény volt a gyepű, amelynek emléke több helynévben fennmaradt: *Farkasgyepű* (1401: *Farkasgepeu*), *Gyepű*[kaján] (1357: *Gepu*). Csögle (1275: *Chygle*): ebben is egy 'gyepű' jelentésű, török eredetű közszót keresnek, de az etimológia nagyon bizonytalan. (Lásd még [Bakony]gyepes-t a c) pont alatt.) A *Csehbánya* (1799: *Tseh... Úveg Bánya*) és *Németbánya* (1781: *Németh Öreg Bánya*) nevek a létesítményen kívül a betelepített lakosság nemzetiségére utalnak (vö. 3. pont). *Pétfürdő* (1913) nevének utótagja a helyi gyógyfürdőre vonatkozik. *Kéttornyúlak*-nak kéttornyú temploma, *Malomsok*-nak (1325) pedig malma volt. A *lak* és *sok* szó egyaránt 'falu' jelentésű.

b) A nyelvi eszköz tájra, építményre utaló közszó -d/-gy képzős származéka. — [Zala]erdőd (1889), *Hegyesd* (1329: *Hygusd*): az itteni vár csúcsos magaslaton épült; *Nyárád* (1237—40: *Naryhag*); *Nyírád* (1272: *Nerrad*): a *nyár* és *nyír* fanevek származékai. [Balaton]füred (1211: *Fured*) jelentése 'fürjes hely'. Érdekességgéppen megemlíthető, hogy „Az itteni savanyúvízforrások vizének hasznosítására létesült fürdőtelep miatt ... a nyelvérzék a *Füred* helynevet a *fürdő* családjába vonta át 'fürdő-, üdülőhely' értelemmel. Az így átértelmezett *Balatonfüred* mintáját tükrözi a tudatosan alkotott *Káptalanfüred*, *Lillafüred*, *Mátrafüred*, *Tátrafüred*.” *Káptalanfüred* régebbi neve *Káptalantelep* (1934) és *Balatonkáptalanfüred* volt. A FNESz. alapján ebbe a csoportba sorolhatnánk *Sümeg*-et (1301: *Symeg*), ha a szó a *som* növénynév származéka lenne, de ez az elképzelés nyilván téves, mert a *som* mély hangrendű.

c) A nyelvi eszköz tájra, építményre utaló közszó -s képzős származéka. — Ennek a csoportnak a zömét növénynevekből alakult származékok teszik ki, azon belül is sok a *szőlős* utótagú név: [Balaton]szőlős (1121/1420: *Zeulus*), [Kis]szőlős (1367), [Somló]szőlős (1267/1297: *Scevleus*). Ezek a nevek a lakosság egykori foglalkozására is utalnak. [Bakony]gyepes (1218: *Silva Gepus*): régen *Gyepüs*-nek ejtették; az a) pontban már tárgyalt *gyepű* szó rejlik benne. A mai alak népetimológia eredménye. *Hajmás[kér]* (1220 k./1323/1403: *Hagmasker*): a *hagyma* szó táji *hajma* változatából; [Zala]meggyes (1357: *Megges*). [Balaton]rendes a *rend* 'házsor, falu' származéka. Az *Örvényes* (1211: *Eurmenes*) helynévben a régi *örmény* szó van, azonban itt nem népnév az értelme, hanem 'malom', esetleg 'örvény'.

d) A nyelvi eszköz tájra, építményre utaló közszó -i képzős származéka. — Természeti környezetre utal a *Lázi* (1093 k.: *lazii*) helynév, amely a 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' értelmű *láz* szóból keletkezett. [Balaton]akali (1531: *Akaly*) és [Balaton]udvari egykor akolt és udvarházat jelölt.

e) A nyelvi eszköz ráértés. — Az ide tartozó nevek eredetileg több elemből álltak, később utolsó elemüket elvesztve az eredeti jelentést a megmaradt névrész őrízte meg. Például [Balaton]világos első említése: 1857: *Világos major*. *Békás* (1367) „Egy **Békás-tó*, **Békás-patak*-féle víznévből keletkezhetett.” Ez a két név a névátvitel esetenként is számon tartható (l. a 7. pontot).

2. A névadás indítéka a lakosság nemzetisége, származása, törzsi eredete.

a) A nyelvi eszköz népnév. — *Hosztót* (1408: *Hozyutoty*): az első elem a *hosz*-szú melléknévből rövidült, és a falu alakjára utal, a második a nemzetiségre. A *tót* népnévvel nemcsak szlovák, hanem szlovén, kaj-horvát nemzetiséget is jelöltek. (Az első előfordulás még képzős, de később a név képzőtlenül szilárdult

meg). [Pápa]nyögér (1432: *Neger*) „Annak emlékét őrzi, hogy a falut egykor a nyögér-eknek hívott török nyelvű népcsoport lakta.” A nyögérek katonai segédnép szerepét töltötték be. *Kolontár* (1308—26: *Korunthal*): a 'karintiai ember' jelentésű régi *korontár* szóból keletkezett. A falu első telepesei Karintiából jöttek.

b) A nyelvi eszköz törzsnév. — Az Árpád-házi királyok telepítéspolitikája következményeként megszűnt az ősi törzsi szervezet, s az egyes törzsek töredékei szélesen szétszóródva a nyelvterület legkülönbözőbb pontjain jelentek meg. Széttelepülésüket a helynevek igen jól mutatják. Veszprém megyébe is jutott belőlük néhány, leginkább a Keszi törzsből: [Gyula]keszi (1164: *Kesceu*), [Pap]keszi (1327 e.: *Kezwj*), [Egyházas]kesző (1251/1263: *Keszwj*), [Vár]kesző (1251/1263: *Keszwj*). A többi törzsnévi helységnév: *Gyarmat* (1153 k.: *Gormot*), [Somló]jenő (1321: *Kysyenew*); Tüskevár középkori neve *Nagyjenő* volt. [Hajmás]kér (1220 k. /1323/1403: *Hagmasker*), *Megyer* (1332). [Veszprém]varsány (1093 k.: *uuosian*) „A település első lakói bizonyára a Varsány törzshöz tartoztak. Varsány volt a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott alán néptöredék magyar neve”. Törzsnévből vagy pusztá személynévből keletkeztek: [Alsó]örs (1290: *Olvr*), [Felső]örs (1127—31: *Vrsu*), [Kővágó]örs (1266: *Wrskaal*). Törzsnevekre jellemző szétszórtságban jelentkeznek, de nyilván nem törzsnevek: [Vörös]berény (1002 e./1109), [Bakony]ság (1449: *Kyssagh*).

c) A nyelvi eszköz népnév+*-i* képző. — Az *-i* képző az *-é* birtokjel folytatása, tehát eredeti funkciója a birtoklás, valakihez való tartozás kifejezése a birtokost jelölő szón ('oros(ok)é, tót(ok)é' stb.) [Sümeg]csehi (1370: *Chehy*, 1332—7: *Ykchech*), *Oroszi* (1288/1290), [Káptalan]tóti (1256: ? *Toti*).

d) A nyelvi eszköz népnév+*-bánya, -falu*. — *Csehbánya, Németbánya* (l. az 1. a) pont alatt is.) *Olaszfalu* (1488) telepesei a legújabb kutatások szerint itáliaiak és nem vallonok voltak. — Nemzetiségre utaló elemeket az összetett helységnevek előtagjában is találhatunk (vö. IV. 7. pont).

3. A névadás indítéka a letelepült lakosság foglalkozása.

a) A nyelvi eszköz foglalkozásnév. — A felsorolandó nevek fejedelmi szolgáló népek településére vonatkoznak. [Kis]csősz (1212) „E fn-nek az Árpád-korban 'királyi kikiáltó, hirdető' ... volt a jelentése.” [Nagy]esztergár (1270: *Wzturgar*) esztergályosok, [Kemenes]hőgyész (1275 k.: *Helgez*) hermelinvadászok szálláshelye volt. A *hölgy* szó eredeti jelentése 'hermelin'.

b) A nyelvi eszköz foglalkozásnév+*-d* képző. — [Kis]löd (1336: de *minori La-weuld*), [Város]löd (1270: *Lueld*): a középkorban királyi erdőővők, *lövő-k* lakóhelye. A helynévben a *lövő* főnévi szerepű melléknévi igenévhez *-d* helynévképző csatlakozik. A történeti adatokban megjelenő *l* egy ómagyar kori hangtani folyamathoz (a *t, d, c, cs, gy* előtti *l* vokalizációjának) a visszaütése, reciproka. *Miskolc* nevében ugyanez a másodlagos *l* található.

c) A nyelvi eszköz foglalkozásnév+*-i* képző — [Pápa]kovácsi (1330: *Koach*), *Takácsi* (1315: *Takachij*). Ezek a helységnevek *Takács, Kovács* személynévből is keletkezhetek.

4. A névadás indítéka a birtokos megnevezése.

A) A birtokos megnevezése személynévvvel.

a) A nyelvi eszköz pusztá személynév. — A pusztá személynévvvel való helységnévadást magyar névadásnak szokták nevezni, mivel a környező népek nem

éltek ezzel a névadási móddal. (Máshol is igen ritka.) Az Árpád-korban rendkívül termékeny típus, de az ómagyar kor végére megszűnik a produktivitása. Így is a Veszprém megyei helységnévrendszerben a legnagyobb aránnyal képviselt alaki típus. A személynévek alaki, jelentéstani kérdései nem férnek bele ennek a dolgozatnak a keretébe, de azt jónak láttam, hogy eredet szerinti csoportokra bontva közöljem az anyagot. (Az eredetbeli kategóriák nem a nevek egykori viselőjének nemzetiségét jelentik! Az idegen eredetű nevek viselői is kevés kivételtől eltekintve magyarok voltak.) A személynévek részletvizsgálataiban egyébként még igen sok a tennivaló, az eddigi eredmények is sok tekintetben felülvizsgálatra szorulnak. — Magyar eredetű személynévekből. *Csab[rendek]* (1355: *Chob*), *Doba* (1288), *Gecse* (1319: *Gueche*), *Gic* (1235: *Guency*), *[Balatonfő]kajár* (1249 k.: *Kuiar*), *Öcs* (1278), *Szerecseny* (1439: *Zerechen*), *Adásztevel* (1373: *Adastewyl*), *[Nagy]tevel* (1180 k.: *Tuel*), *Ukk* (1268: *Vk, Vck*), *[Veszprém]fajsz* (1207: *Faiz*). — Egyházi latin eredetű személynévekből (de magyar alaki változásokkal). *Inota* (1193: *Jonata*), *[Bakony]jákó* (1351: *Jakotelke*), *Márkó* (1743), *[Pusztá]miske* (1274/1291: *Myske*), *Pét[fürdő]* (1150 k./13-14. sz.: in campo *Peytu*), *[Rév]fülöp* (1211: *Pilip*), *[Pápa]salamon* (1242: *Salamon*), *Sóly* (1327 e.: *Soly*). — Szláv eredetű személynévekből. *[Nagy]alásny* (1240: *Olasun*), *[Balaton]arács* (1211: *Aarach*), *[Homok]bödöge* (1243: *Budugey, Bedegey*), *[Balaton]ederics* (1262: *Ede-lich*), *Dabrony* (1240/1355), *[Pápa]dereske* (1240: *Doroska*), *Döbrönte* (1240: *Deb-renta*), *[Veszprém]galsa* (1293 k.: *Golsa de Golsa*), *[Zala]haláp* (1164/1419: *Halap*), *Monoszló* (1252: *Monoslou*), *Padrag[kút]* (1002 e./1109), *Tihany* (1055: *tichon*), *[Badacsony]tördemic* (1252: *Turdemecz*), *Vászoly* (1164/1419: *Vascil*), *[Somló]vecse* (1369: *Veche*). Valószínűleg szláv eredetűek a következők is: *Csajág* (1259/1330: *Chayag*), *Csesznek* (1237—40: *Cezneyc*), *Csopak* (1211: *Supoc*), *Dáka* (1351: *Dalyka*), *Devecser* (1274 k.), *Kup* (1240), *[Bakony]nána* (1488: *Nana*), *[Nemes]szalók* (1271: *Zlouk*), *Tés* (1249 k.: *Thes*), *[Nemes]vita* (1262: *Wyta*). — Török eredetű személynévekből. *[Köves]kál* (1164: *Kal*), *[Mindszent]kálla* (1324), *[Szentbék]kálla* (1164: ? *Kal*), *[Bakony]koppány* (1180: *Cupan*). — Német eredetű személynévekből. *Ajka* (1228), *Diszel* (1255: *Dezl*), *[Bakony]gyirót* (1237—40: *Gyrolt*), *Halimba* (1329: *Helymba*), *Küngös* (1290: *Kingus*), *Litér* (1296), *[Gyulafi]rátót* (1283: *Nog Ratold*), *[Külső]vat* (1483: *Wath*), *Vigánt[petend]* (1238: *Wygant*). Talán német eredetű: *Béb* (1260 k.), *[Magyar]gencs* (1268: *Gench*), *Pula* (1357), *Mencshely* (1269: *Menchel*). Ez utóbbi népetimológiás fejlődmény, a *-hely* utótagú nevek hatását tükrözi. — Tisztázatlan eredetű személynévekből. *Csetény* (1392), *Csicsó* (1272: *Chychow*), *Csót* (1488), *Dudar* (1302/1419), *[Nagy]gyimót* (1260 k.: *Gymolt*), *[Balaton]henye* (1269: *Heney*), *Kapolcs* (1238: *Kopulch*), *[Lovász]patona* (1253: *Patona*), *[Kis]pirit* (1532), *[Nagy]pirit* (1372: *Pered*), *[Bor]szöröcsök* (1478 e.: *Borzewurchewk*), *[Karakó]szöröcsök* (1426). Az 1288/1290: *Zurchuk* adatról nem tudom, melyik helységhez tartozik. (L. FNESz. 122, 316.)

Feltehetőleg pusztai személynévből alakultak a következő helységnevek is: *[Nemes]gulács* (1349: *Gulach*), *[Borsos]győr* (1389—90): ez a 'bucka' jelentésű *győr~gyűr* községből is keletkezhett; *[Zala]gyömörő* (1423: *Uggyemereu* = *Ukkgymörő*), *Lovas* (1171: *Luof*), *[Bakony]oszlop* (1392: *Ozhlop*), *Porva* (1180 k.: *Porua*), *Sáska* (1385: *Saska*), *Zánka* (1164: *Zanca*).

Helynév alapjául nemzetségnév is szolgált: *[Nagy]dém* (1332: *Dym*), *[Badacsony]tomaj* (1317: *Thomoy*), *[Lesence]tomaj* (1121/1420: *Tumoy*), *[Nagy]vázsony* (? 1270/1273: *Wesen*), *[Tót]vázsony* (1233/1345: *Wesun*).

b) A nyelvi eszköz személynév + -d képző. — A képző lehet a személynév része (kicsinyítő-becéző funkcióban), de lehet helynévképző is. Ez az alaki elem a helynév régiségének is bizonyítéka. [Nagy]acsád (1332: Achad), Bánd (1233), [Talián]dörög (1270 e.: Drugd), Herend (1326: Herend), [Lesence]istvánd (1372: Stephand), [Vigánt]petend (1651: Petendi), [Bakony]péterd (1357: Peturd), Románd (1237—40: Roman), [Balaton]szepezd (1164: zepuzd), Ugod (1330).

c) A nyelvi eszköz személynév + -i képző. — A képző szerepéről már esett szó (vö. 1. d) pont). [Marcal]gergelyi (1343: Gureger), Ősi (1327 e.: Euse), [Bakony]tamási (1471: Thamasy).

d) A nyelvi eszköz személynév + -falva (-fa), -föld(e), -háza, -hegy, -hida, -soka. — Ábrahámhegy (1907), Adorjánháza (1476: Adryanhaza), Berhida (1363: Berenhyda), Bodorfa (1412: Sarosbodorfalua), Gógánfa (1281: Goganfalva), Mihályfa (1340: Mihalfolwa), Mihályháza (1488), Raposka (1420: Repesoka): a Reppe személynévnek és a sok 'falu' szónak a birtokos jelzős összetétele. Salföld (1773: Sallföldre). Gyepükaján neve a községegyesítés előtt Kajánföld(e) volt (1773: Kajanföldre).

B) A birtokos megnevezése közszóval történik.

Az ide tartozó nevek jelöltjei mind egyházi birtokok voltak. Káptalanfa (1542: Kaphthalanfalwa): amint a régi névalak is mutatja, az utótag nem a növényzet emléke, hanem a -falva rövidült változata; [Kis]apáti (1222: Apaty), Monostorapáti (1468) „Arra utal, hogy a helység egykori birtokosa az Almád városban levő bencés monostor apátja volt.” Óbudavár (1413: Budavary): a falu régen az óbudai (budavári) káptalané volt.

5. A névadás indítéka a helység templomának, kápolnájának védőszentje.

a) A nyelvi eszköz pusztai védőszentnév. — Szentbék[kálla] (1413: Zenthbenedekkel, 1341—2: Kaal Sancti Benedicti): a falu templomának Szent Benedek volt a védőszentje. Szentgál (1281: de villa Sancti Galli), Királyszentistván (1476: Zenth Isthwan), [Bakony]szentiván (1340: Scenithwan), [Bakony]szentkirály (1392: Zenthkryal), [Bakony]szentlászló (1437: Zenthlaslo), [Kemenes]szentpéter (1423: Zenthreturfalva így!).

b) A nyelvi eszköz védőszentnév + -falva (-fa), -vár(a). — Szentantalfa (1339: Neueg-Szentantalfalwa), Szentimrefalva (1913), Szentjakabfa (1318: Villa S. Jacobi).

6. A névadás indítéka feudális jogszokás. — Az ide tartozó néhány nevet alaki alkategóriák nélkül közlöm.

A vásártartás jogával kapcsolatos [Kis]vásárhely (1508) és [Somló]vásárhely (1358: Apachauasarhel, de 1267/1297: Apachasumlo) neve, a vámszedés jogával [Nemes]vamos-é (1109: Vamos). [Szentkirály]szabadja régi Szabadi változata „arra utal, hogy a település lakosai mentességet kaptak bizonyos kötelezettségek alól.” [Nemes]leányfalu (1305: Lean, 1379: Leanfalu) leányági örökös birtokát jelölte. [Balaton]akaratya (1109: Akaratia) „lakosai a területet birtokló Veszprém-völgyi apácák hozzájárulásával, akaratából telepedtek meg.”

7. Névátvitellel keletkezett helységnevek. — Szorosabb értelemben ide tartozna a természeti és műveltségi nevek egy része is. Például a Szigliget névről határnév → helységnév, a Németbányá-nál létesítménynév → helységnév átvitelével számolhatnánk. Az ilyen eseteket azonban a névtudomány hagyományo-

san nem tekinti névátvitelnek, talán azért is, mert ezeknek a szavaknak a tulajdonnévi funkciója épp azáltal kerül előtérbe, erősödik meg, hogy a szó település jelölőjévé válik. Más kérdés a védőszentnév → helységnév átvitelek ügye. Itt a köznévi előzmény fel sem merülhet. Szerintem azonban nem hiba őket az előző csoportok egyikében szerepeltetni, tekintettel arra, hogy a védőszentnevek mint templomnevek a földrajzi nevek perifériáján helyezkednek el. A névátvitel számontartásának ott van különösen nagy szerepe, ahol a névadás első fázisában idegen földrajzi név születik, majd ez magyar közegben más helyre vonódik át. Például [Apáca]torna (1212: *Thorna*) neve eredetileg vizet jelölt, s szláv névadással született. Községnévként azonban csak mint magyar helynév jöhet szóba. A névátvitel tehát egy külön névadási aktus, amely külön értékelendő.

Az előbbieket mintájára csoportosíthatók a névadási indítékok, de tekintettel a példaanyag kis számára, a neveket egyben közlöm. — [Balaton]aliga 1797-ben még egy csárda neve. Keletkezéséről annyit, hogy az *alig áll* határozós szókapcsolatból kövült, s tréfásan az épület állapotára utalt. [Balaton]almádi (1493: *Almádi*) eredetileg egy szőlőhegyet jelölt, a [Zala]köszvényes (1374: *Kezuenus*) és Tapolca (1182/1418: *Topulza*) pedig patakot. A víznevek eredeti funkciójukban is megmaradtak. (További példákat l. még a II. pontban.)

8. Népetimológias nevek. — Az itt megemlített nevek már belekerültek egy-egy vizsgálati csoportba. Ismételten azért kell őket számba venni, mert közös jellegzetességük, hogy kiléptek abból a (szűkebb) csoportból, amelybe eredetileg tartoztak. Az ok: a nevek elhomályosulása, a motivációvesztés. Az új motiváció kialakulása összekapcsolódik új alak és jelentés létrejöttével. (A névátvitelnél a denotátum változott, a lexéma változatlan maradt; itt a lexéma változott, s a denotátum maradt változatlan.) A nevek felsorolásával egyidejűleg utalok a nevek eredeti helyére, ahol a bővebb tárgyalás is megtalálható. [Balaton]füred, [Káptalan]füred (I. 1. b)), [Bakony]gyepes (I. 1. c)), Kékkút (I. 1. a)), Mencshely (I. 4. A) a)), [Bakony]szücs (II.).

II. Nem magyarok adta nevek

A már említett illír eredetű Marcal-on kívül az összes ide kerülő név szláv eredetű. Dabronc (1178/1229/1468: *Dobrunct*); Ganna (1330): tövében egy 'féreg, kígyó' jelentésű ósszláv *gadъ szó van; [Nemes]görzsöny (1346: *Gursun*); Kamond (1062: *Kamand*): 'kő' jelentésű alapszóhoz magyar -d helynévképző járult. [Balaton]kenese (1002 e./1109: *κνησα*) a Kanizsa helynevekkel közös eredetű, tkp. jelentése 'a fejedelemé, kenézé'. Noszlop (1204—35: *Noztup*) személynévből keletkezett; Paloznak (1002 e./1109): jelentése '? szőlőtövek meléki település'. [Magyar]polány (1181: *Palan*): eredeti jelentése 'terméketlen talaj, hegyi legelő, fennsík' lehetett. [Bakony]pölöske (1314/1359: *Perechke*): elsődlegesen egy közeli magaslattal jelölhetett, tkp. jelentése 'haránt levő hegy'. (A névmagyaroztatban még szóba jöhet a magyar *pilis~peles* 'kopasz <hegy>' szóból való eredeztetés is.) Ha az elképzelés helyes, akkor ez egyben névátvitel is. [Sümeg]prága (1436: *Praga*): „etimológiailag azonos a cseh főváros nevével. Lehet, hogy nem honfoglalás előtti szláv lakosoktól, hanem későbbi cseh telepeseiktől származik.” Tkp. jelentése ' <naptól> felperzselt, kiaszott hely'. [Ajka]rendek (1270: *Rydnak*), [Csab]rendek (1308—26: *Rednek*): tövében különböző szláv szavakat keresnek. Szóba jöhetnek a *rudъ 'vö-

rös', *ruda 'érc' származékai, vagy egy *rybŋnikŋ 'halastó' előzmény. *Rigács* (1348/1369: *Rygach*): a *rogŋ* 'szarv' származéka; *Szalapa* (1438: *Zalapha*): értelme 'zuhatag, suhogó, sellő'; *Szóc* (1272: *Zelch*): jelentése 'kis falu'; [Bakony]-*szűcs* (1249: *Scelch*) „feltehető forrása egy déli szláv R. *selŋčŋ 'paraszt(ok) birtokában levő' ..., amely a *selŋčŋ 'paraszt, földműves' származéka. A *szűcs* foglalkozásnévvel való azonosításnak hangtani nehézségei vannak." Ilyenformán népetimológiás alakulattal van dolgunk. *Tagyon* (1221: *Togin*). [Pápa]*teszér* (1292: *Thezar*) tkp. jelentése 'ácsok', a *Vinár-é* (1221) pedig 'bortermelők, szőlőművelők'. Valószínűleg szláv eredetű a *Zirc* (1238: *Scyrch*) név is, azonban a részletek tisztázatlanok.

III. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek

Rájuk nem talált még a nyelvtudomány biztos, elfogadható magyarázatot, legfeljebb névfejtő ötletek vannak. Talán magyar eredetűek: [Kis]*berzsény* (1398: *Bersen*): növénynévből?, *Eplény* (1765), *Jásd* (1341: *Jasth*), *Kádárta* (1355), *Kerta* (1272: *Keercha*), *Vaszar* (1290). Talán szláv eredetűek: *Csikvánd* (1278: *Chytuan*), *Dörgicse* (1211: *Derecchey*, *Deruce*), [Kis]*dörgicse* (1409), *Iszkáz* (1212: *Thetheus-izkaz*), *Karmacs* (1275: *Karamach*), *Szápár* (1341). *Hetye*[fő] (1264: *Heghe*) és [Bakony]*bél* (1083 v. 1083 e.: *Bęli*) neve szláv vagy magyar. Talán német eredetű személynévből keletkezett *Nóráp* (1370) és *Vid* (1397: *Vild*) magyar névadással.

IV. A helységnévi előtagok

Ebben a fejezetben az összetett helységnevek első tagját vizsgálom. A vizsgálandó nevek közös tulajdonsága, hogy két részre oszthatók: egy olyan utótagra, amely korábban kimutathatóan önállóan élt, továbbá egy olyan előtagra, amely másodlagos: utólag került az alapnév elé, és sosem szerepelt önállóan ugyanazon hely nevéként. Köveskált például már a XIV. században a mai nevén nevezték (vö. 1341—2: *Kueskal*), de első ismert előfordulása 1164: *Kal*. Ugyanígy Nagyesztergárt, Bakonynánát, Homokbödögét régen *Esztergár*-nak, *Nána*-nak és *Bödögé*-nek hívták (eltekintve a hangtani változásoktól). Nem bontható azonban névtagokra, és így ebből a vizsgálatból kimarad pl. *Tapolcafő*, *Tüskevár* és *Várvölgy*, mert ugyan több elemből állnak, de mindkét névelem eredeti, a névadás pillanatában született. Nem volt tehát *Fő, *Vár meg *Völgy előzményük. Ezeket a több elemű, de egyszerű neveket az előzőekben vizsgáltam.

A helységnévi előtagok létrejöttének egyik fontos oka, hogy az ország területén azonos szemlélet alapján azonos alakú nevek keletkeztek, s ezek megkülönböztetésre szorultak. Az egymástól távol eső azonos alakú (homonim) nevek a középkorban gyakorlatilag nem zavarták egymást, így nem is differenciálódtak természetes úton. Az újkorban azonban az egységes és központi közigazgatás egyre inkább megkövetelte, hogy az ilyen, közben zavaróvá vált egyezések megszűnjenek, s mesterséges úton pótolta azt, ami természetes úton nem jött létre: általában valami táji hovatarozásra utaló jelzőt csatolva a névhez. Más a helyzet az egymáshoz viszonylag közel fekvő helységek homonim neveivel. Ezek többnyire természetes úton, belső szükségletből differenciálódtak. Legszemléletesebb példa erre az ún. ikerfaluk esete. Már a középkorban nagy tömegben jön-

nek létre olyan szomszédos helységek, amelyek a *Kis-, Nagy-, Külső-, Belső- stb.* korrelatív jelzőpárokkal különböztetik meg egymást.

Vannak ezenkívül — jóval kisebb számban — olyan összetett helységnevek is, amelyeknek az előtagját nem a homonímia megszüntetésére való törekvés, hanem valami jellemző sajátosság megnevezése hívta életre.

A hegyekre, hegységekre, vizekre, nagyobb városokra, megyére való utalás az egész ország lakossága számára segíti a táji eligazodást, míg a *Tót-, Magyar-, Egyházas-, Köves-, Pusztá-* stb. előtagok jelentéséből csak az egykori szűkebb természeti, társadalmi stb. környezetre következtethetünk. Az előbbieket többsége mesterséges névtag, az utóbbiak természetes alakulatok.

1. Meglevő vagy volt korrelációra utalnak a következő előtagú nevek: *Alsó-örs, Felsőörs; Külsővat; Kisapáti, Kisberzseny, Kiscsősz, Kisdörgicse, Kislőd, Kispirit, Kisszőlős, Kisvásárhely; Nagyacsád, Nagyalásony, Nagydém, Nagyesztergár, Nagygyimót, Nagypirit, Nagytevel, Nagyvázsony.* A *Nagy-, Kis-* jelzők egyébként, ha korrelációból származnak, nem a település méretére, hanem a korrára utalnak: a *Kis-* előtag mindig a későbbi megtelepülést jelenti.

2. Hegyek, hegységek, tájak közelségére való utalás. — *Badacsonytördemic, Badacsonytomaj, Bakonybél, Bakonygyepes, Bakonygyirót, Bakonyjákó, Bakonykoppány, Bakonynána, Bakonyoszlop, Bakonypéterd, Bakonypölöske, Bakonyság, Bakonyszentiván, Bakonyszentkirály, Bakonyszentlászló, Bakonyszücs, Bakonytamási; Kemeneshőgyész, Kemenesszentpéter; Somlójenő, Somlővásárhely, Somlóvecse.*

3. Vizek közelségére való utalás. — *Balatonakali, Balatonakarattya, Balatonaliga, Balatonalmádi, Balatonarács, Balatoncsicsó, Balatonederics, Balatonfüred, Balatonfűzfő, Balatonhenye, Balatonkenese, Balatonrendes, Balatonszepezd, Balatonszőlős, Balatonudvari, Balatonvilágos.* A *Balaton-* előtagú helységeknek különösen fontos a tájra való utalás. Amióta a tó és környéke közkedvelt üdülőkörzetté vált, Balaton-parti helységnek lenni és ezt névvel is jelölni bizonyos fokú rangot jelent. A szomszédos Zala megyében Balatongyörököt például 1902-ig *Meszesgyörök*-nek hívták, majd — reménykedve a névváltoztatás üdvös fejlesztő hatásában — a régi nevet a maira cserélték. Érdekességgént jegyzem meg, hogy a *Balaton-* előtagú nevek analógiájára a mai nyelvtudat *Balatonfőkajár*-t is hajlamos egy *Balaton-* és egy **Főkajár* tagra bontani, holott ez a név községösszevonás eredménye: Balatonfő és Kajár régen önálló községek voltak.

A Marcal közelségével kapcsolatos *Marcalgergelyi*, a Lesence patakéval *Lesencefalu*, *Lesenceistvánd* és *Lesencetomaj* neve.

4. Városok közelségére való utalás. — *Pápadereske, Pápakovácsi, Pápanyógér, Pápasalamon, Pápateszér; Sümegprága.*

5. A megyei hovatartozásra való utalás. — *Veszprémfajsz, Veszprémgalsa, Veszprémvarsány.* 1950-ig a mai Veszprém megye egy része Zalához tartozott. A régi megyei hovatartozásra utalnak a *Zalaerdőd, Zalagyömörő, Zalahaláp, Zalaköszvényes, Zalameggyes, Zalaszegvár* nevek előtagjai.

6. A birtokosra való utalás. — A középkorban (de később is) országszerte jelentős birtokok voltak az egyház tulajdonában. Ez a tény a névadásban is megmutatkozik. Apácatornát a XII. század elejétől a Szent Lambertről elnevezett premontrei apácakolostor birtokolta. Papkeszi birtokosa a veszprémi káptalan volt, akárcsak *Káptalanfürednek, Káptalantóti* pedig a győri káptalané volt. (Lásd még az egyszerű nevek között a 4. B) pontban említett *Káptalanfá*-t is.) Világi birtokosoké volt többek között *Gyulafirátót, Gyulakeszi* és *Ajka*rendek. A Gyulaffyak a Rátót nembeli Gyula leszármazottai, premontrei prépostságot

alapítottak Gyulafirátóton. Taliándörögd is a falu egykori birtokosainak családnevét őrzi. Ajkarendek az Ajka nemzetség tulajdonában volt. Talán ide tartozik Borsosgyőr és Borszörcsök is. (Az előtag a Bors személynevet őrzi.)

7. A lakosokra való utalás. — Ebben a csoportban foglalkozásra, nemzetiségre, társadalmi helyzetre utaló előtagok vannak. Lovászpatonán királyi lovászok laktak, Várkeszön várjobbágy(ok), ezt mutatja egy régi névváltozat is: 1361: *War-yobbaggakezeu*. A lakosság egykori nemzetiségére utal Tótvázsony; *Magyar-gencs* és *Magyarpolány* előtagja pedig az egykori *Németgencs*, *Németpolány* nevek előtagjával áll korrelációban. (Itt német telepések laktak.) — Veszprém megyében jelentős volt a kisnemesi falvak száma. *Nemesgörzsöny*, *Nemesgulács*, *Nemeshany*, *Nemesleányfalu*, *Nemesszalók*, *Nemesvámos*, *Nemesvita* neve arra utal, hogy a nemesi lakosság ezekben a helységekből többségben volt a nem nemesivel szemben. Régen (Badacsony)tördemic is *Nemes-* előtagot viselt. — *Pusztamiske* neve azt mutatja, hogy a falu egy időben lakatlan volt.

8. A falu templomára és annak védőszentjére való utalás. — Az előző fejezetekből már kitűnt (vö. I. 5. pont), hogy a falu temploma nagy szerepet játszott a régi magyar helységnevéadásban. A védőszentire való utalás az előtagok rendszerében is megtalálható. *Királyszentistván* (és régen valószínűleg *Szentkirályszabadja*) templomának Szent István király a védőszentje, *Mindszentskálla* templomát pedig minden szent tiszteletére emelték. *Egyházaskesző* egyházzal, azaz templommal rendelkező falura vonatkozik, *Kéttornyúlak* pedig olyan községet nevez meg, amelynek kéttornyú temploma volt. (Itt a *lak* szónak 'falu' az értelme, vö. I. 1. a) pont.)

9. Egyéb emberi létesítményre való utalás. — *Révfülöp* fontos balatoni átkelőhely neve, *Városlőd* pedig város, várral rendelkező falu volt.

10. Bizonytalan eredetű előtag. — *Adásztevel*: „Egy feltevés szerint az *ádáz* 'dühödt, kegyetlen, vad, szenvedélyes' mn.-nek N[épi] *adász* változatával kapcsolatos.”

ÖSSZEFOGLALÁS

Összegzésül lényegében ugyanazokat a megállapításokat sorolhatom elő, amelyeket ÖRDÖG FERENC idézett tanulmánya végén olvashatunk a szomszédos Zala megyéről, amely hasonló természeti, társadalmi, népiségtörténeti viszonyok között fejlődött. A helységnevek túlnyomó többsége magyar (magyarok adták), kisebb hányada szláv. A szláv nevek aránya azonban az ország más — főleg alföldi — vidékeihez viszonyítva nyilván magasabb, tekintettel a honfoglalás előtti pannon-szláv népességre. A pontos arányokat majd egy későbbi összehasonlító vizsgálat tisztázza. A legtöbb nevet a birtokost megnevező és a természeti környezetre utaló csoportok tartalmazzák. Kiemelkedően magas a pusztaszemélynévből keletkezett helységnevek száma. A magyar és egyházi latin eredetű személynevek mellett figyelmet érdemel a szláv eredetű személynevek viszonylag nagy száma. (Ez a kategória is megérdemelne egy összehasonlító vizsgálatot.)

JUHÁSZ DEZSŐ